

GATT/WTO ÇERÇEVESİNDE ULUSLARARASI TİCARET VE ÇEVRE İLİŞKİSİ

Ekrem Gül*

ÖZET

Çevre ve dış ticaret arasındaki etkileşim son yıllarda dünya toplumlarının önemli ilgi alanlarından birini oluşturmaktadır. Zira, gerek çevrenin korunması ve gerekse dış ticaret ülkelerin refahı için kritik bir önem taşır. Ancak, söz konusu alanlara ilişkin politikalar, büyük ölçüde birbirinden bağımsız olarak geliştirilmiştir. Dolayısıyla bu makalede, çevre ve dış ticaret arasındaki çatışmanın mevcut ve potansiyel boyutları incelenmiştir. Bu çerçevede, çevresel düzenlemelerin dış ticaret üzerinde yaratacağı etkiler ile ticaretteki liberalleşmenin çevre üzerinde yaratacağı etkiler ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Uluslararası ticaret, çevresel düzenlemeler ve rekabet gücü.

ABSTRACT

The intersections between trade and environment have recently emerged as important concern in the world community. Both environmental protection and trade are crucial to the welfare of nations; and yet policies in both areas have developed, for the most part, in isolation from each other. This article describes what appears to be an enlarging potential for conflict between the two, as reflected in disputes about the trade and impacts of environmental regulations and about the environmental impacts arising from efforts to liberalize trade.

Giriş

Yirminci yüzyılın son çeyreğinde uluslararası arenada iki önemli trend yükseliş göstermiştir. Bunlardan birincisi; dünya ölçeğinde sağlanan üretim artışı ile birlikte ülkeler arasındaki dış ticaretin artmasıdır. Böylece globalleşme süreci de hız kazanmıştır. II. Dünya Savaşı'ndan sonra Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması'nın(GATT) oluşturulması ile birlikte gerek gelişmiş, gerekse gelişme yolundaki ülkelerde dış ticaret üzerindeki engellerin kaldırılmaya başlanması ve dış ticarete sağlanan liberalizasyon bir çok sektörde yerli sanayii uluslararası rekabetle karşı karşıya getirmiştir. Böylece firmalar, uluslararası arenada rekabetçi bir yapıya girmek zorunda kalmıştır.

Yükselen ikinci trend ise; çevre sorunlarının yerel ve ulusal bir sorun olmaktan çıkıp küresel bir boyut kazanması ile birlikte, çevre konusundaki duyarlılığın dünya ölçeğinde ve özellikle gelişmiş ülkelerde artmış olmasıdır. Çevrenin korunmasına yönelik duyarlılığın artması bir çok çevresel düzenlemeyi de beraberinde getirmiştir. Bu düzenlemeler, gerek ulusal ve gerekse uluslararası bazda ve sivil toplum örgütleri nezdinde firmaların üretim ve satış faaliyetlerini etkilemektedir. Birleşmiş Milletlerin 1972'deki Stockholm Çevre Konferansı'ndan 1992'deki Rio Zirvesi'ne kadar geçen süreçte ve daha sonraki dönemde uluslararası düzeyde, çevrenin

* Yard.Doç.Dr. Dumlupınar Üniversitesi Bilecik İ.İ.B.F. Öğretim Üyesi.

korunmasına yönelik çok sayıda anlaşma yapılmıştır(örneğin, Biyolojik Çeşitlilik Anlaşması, Ozon Tabakasının İncelmesine Dair Montreal Protokolü, İklim Değişikliği Anlaşması gibi.). Ulusal düzeyde ise, çevrenin korunmasına yönelik yasal düzenlemeler hızla artarak, çevre mevzuatı ulusal hukukun önemli bir parçası haline gelmiştir.

Söz konusu dönemde ülkeler arasındaki dış ticaretin ve çevre konusundaki duyarlılığın hızla artması, bu iki olguyu uluslararası alanda karşı karşıya getirmiştir. Bilindiği gibi dünya ticaret sistemi, GATT ve onun oluşturduğu Dünya Ticaret Örgütü(World Trade Organization-WTO) tarafından yönetilip yönlendirilmektedir. GATT, ülkeler arasında bir taraftan serbest ticareti desteklerken, diğer taraftan da Çevre Politikaları ve Uygulamalarını ön plana çıkarmaya gayret göstermektedir. Bunun tabii bir sonucu olarak da dünya ticaretinde artık Gümrük Duvarları yerine “Çevre Duvarları” örülmektedir. Bu çalışmada çevre ve dış ticaret arasındaki ilişkiler bu iki açıdan ele alınacak ve bu konuyla ilgili temel kavramlara, uluslararası tartışma odaklarına ve uluslararası düzenleme yaklaşımlarına açıklık getirilmeye çalışılacaktır. Yeri geldikçe gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki görüş ve çıkar farklılıkları da göz önünde tutulacak ve konunun Türkiye açısından önemi vurgulanacaktır.

1. Dış Ticaret ve Çevre İlişkisi

Çevre ve dış ticaret arasındaki karşılıklı etkileşim ticaret kadar eskidir. Ancak, bu etkileşimin sonuçlarının görülmesi ve bunların kamu politikalarını etkilemesi son zamanlara dayanır. 1960’lı yılların sonunda çevresel bozulmanın toplumların gündemine girmesiyle birlikte, çevre ve dış ticaret arasındaki ilişki ve bu ilişkinin ülkelerin rekabet gücü üzerinde yaratacağı etki, özellikle gelişmiş ülkelerde dikkatleri bu etkileşime çekti. Çevresel düzenlemelerin sıkı olduğu ülkelerdeki üreticiler, bu düzenlemelerin dünya piyasalarında rekabet güçleri üzerinde olumsuz etkiler yaratacağı endişesine kapıldı. Buna karşılık, çevresel düzenlemelerin yetersiz veya gevşek olduğu ülkelerdeki firmalar ve hükümetler, çevre konusunun dış ticarete yeni engeller oluşturacağını ifade etmektedirler. Bunların yanısıra ozon tabakasının incilmesi, iklim değişikliği, biyolojik çeşitliliğin yok olması vb. gibi ortak çevresel değerlerdeki bozulmalar nedeniyle son zamanlarda oluşan ulusal ve uluslararası kamuoyu, ülkeleri bu değerlerin korunması için, dış ticarete çevresel düzenlemeleri kullanmaya yöneltti.

Çevre ve dış ticaret arasındaki ilişki konusunda farklı görüşler vardır. Bazılarına göre, ticaretin genişlemesi gelirlerin artmasına ve teknolojinin yaygınlaşmasına neden olduğu için, gerek gelir artışı ve gerekse teknolojik gelişme, toplumların çevreyi koruma ve geliştirme kapasitelerini artırır. İktisadi büyüme çevresel problemlerin çözümü için gerekli olan kaynağı ve

isteği sağlar. Yüksek gelir grubundaki ülkelerin halkı, düşük gelir grubundaki ülkelere nazaran çevrenin korunması konusunda daha eğitilmiş, daha duyarlı ve kaynakların bu yönde harcanması konusunda daha istekli olmaktadır. Bu nedenle, dış ticarete liberalleşme ile sağlanan iktisadi büyüme ve gelir artışı çevre üzerinde olumlu etkiler yaratır (Grossman and Krueger, 1992). Buna karşılık diğer görüş sahiplerine göre ise, özellikle çevresel politikaların zayıf olduğu veya hiç olmadığı ülkelerde kısıtlanmamış bir dış ticaret, çevresel değerlerin daha fazla istismar edilmesine yol açacağından çevre üzerinde olumsuz etkiler yaratır (GATT Secretariat, 1992). Şöyle ki, dış ticarete liberalleşme beraberinde ekonomik büyümeyi getirir. Ekonomik büyüme de daha fazla üretim ve dolayısıyla daha fazla kirlilik ve doğal kaynak istismarı demektir. Dışsallıkların olduğu bir ekonomide, sosyal maliyetlerle özel maliyetler eşitlenmediği için piyasa başarısızlığı söz konusudur. Yani mal ve hizmetlerin fiyatları çevresel değerleri yansıtmaz. Bu durumda, çevresel dışsallıkların var olduğu bir ekonomide, ticaretin genişlemesi ve artan talep çevre sorunlarının da artmasına neden olur. Sonuçta, çevresel değerler fiyatlara yansıtılmadığında ticaretteki liberalleşme ülkenin toplam refahı üzerinde azaltıcı etkide bulunur. (Wilson, 1994) Çevre ve dış ticaret arasındaki etkileşimi söz konusu farklı görüşler açısından ele aldığımızda, bu ilişkiyi üç temel grupta inceleyebiliriz. Bunlar; “büyültme etkisi”, “rekabetçi etki” ve “kapalı yada aşırı korunan piyasaların sürdürülebilir kalkınma üzerindeki etkisi”dir.

1.1. Dış Ticaretin Büyültme Etkisi

Dış ticaret, mal ve hizmet fiyatlarının çevresel değerleri yansıtmadığı durumda yani çevresel değerlerin fiyatlara dahil edilmediği durumda, çevre sorunlarının artmasında öncül bir rol oynar. Bu durum “büyültme etkisi” olarak adlandırılır (Cosbey, 1996). Dış ticaretin çevresel sorunları “büyültme etkisi” söz konusu olduğunda ticaret, çevre sorunlarını oluşturan bir faktör olmayıp, sadece ülkedeki yetersiz çevre politikalarından dolayı bu sorunları arttırıcı bir rol oynar.

Çevre politikalarının yeterince iyi olduğu ülkelerde, çevresel değerler uygun bir biçimde fiyatlara dahil edilir. Örneğin, üreticiler neden oldukları hava kirliliği, toprak ve suyun niteliğinin bozulması, ormanların ve balık yataklarının bozulması vb. gibi çevresel değerlerdeki bozulmalar nedeniyle kirlenici vergileri, harçlar, pazarlanabilir kirlenici izinleri, vergiler, depozito ücretleri vb. gibi araçlar kullanılarak bunların sosyal maliyetlerine katlanmaya zorlanırlar. Böylece çevresel değerler, maliyetlere ve dolayısıyla fiyatlara yansıtılarak fiyat sistemine dahil edilmiş olur. Buna karşılık çevresel düzenlemelerin yetersiz olduğu veya hiç olmadığı ülkelerde üreticiler bu tür sosyal maliyetlere katlanmak zorunda kalmadıklarından, hatta bazen sübvansiyonlar veya teşvikler yoluyla daha fazla çevresel

kaynağın kullanılmasına yönlendirildiklerinden dolayı, dış ticaretin doğurduğu talep ve üretim artışı çevresel bozulmanın hızlanmasına yol açar. Örneğin, ihracata dayalı sanayileşme stratejisinin uygulandığı Tayland'da devlet, emisyon oranları ve diğer kirleticilere yönelik çevresel standartların uygulanmasında gevşek davrandığı için, hızla gelişen sanayi sektörünün doğurduğu tehlikeli atık miktarı 1990 yılında yıllık 1.9 milyon ton artış göstermiştir. 2001 yılı sonlarında tehlikeli atık miktarının 1990 yılına göre dört kat artış göstereceği tahmin edilmektedir. (Repetto,1994)

Kısaca özetlersek, çevresel değerlerin fiyatlara yeterince iyi yansıtılmadığı veya hiç yansıtılmadığı ülkelerdeki üreticiler mal ve hizmet üretiminde maliyet avantajı sağladığı için daha fazla çevresel değeri girdi olarak kullanacaklardır. Bu durum çevresel değerlerin aşırı kullanılmasına ve dolayısıyla çevre sorunlarının artmasına yol açar. Dış ticaret nedeniyle artan talep ve dolayısıyla artan üretim, çevresel düzenlemelerin yetersiz olduğu veya hiç olmadığı ülkelerde çevre sorunlarının da artmasına yol açar.(Common,1996) Bu durum “büyültme etkisi” olarak adlandırılır.

1.2. Rekabetçi Etki

Dış ticaret, bir ülkenin çevresel standartları üzerinde iki tür baskı yaratır. Bunlardan birincisi, direkt yabancı sermaye yatırımlarının etkisi ya da dış piyasalardaki tüketicilerin tercihleri nedeniyle daha yüksek bir çevre standardı talebini kamçılatabilir. İkincisi ise ilkinin tam tersine, “kirlilik limanı” etkisi ile çevresel standartların düşürülmesine veya mevcut standartların gevşek ve yetersiz uygulanmasına yol açabilir. Bu iki etki bir arada “rekabetçi etki” olarak adlandırılır.

Çevresel düzenlemelerin yetersiz olduğu veya uygulamaların gevşek olduğu ülkelerdeki üreticiler, üretim sürecinde daha düşük çevresel maliyetlere katlandıklarından dolayı nihai ürün fiyatları da düşük olur. Buna karşılık, çevresel düzenlemelerin sıkı olduğu ülkelerdeki üreticiler, üretim sürecinde daha fazla çevresel maliyete katlanmak zorunda kaldıkları için nihai ürün fiyatları da yüksek olur. Bu durumda karşımıza ikinci tür etkileşim biçimi olan “rekabetçi etki” durumu ortaya çıkar.

Rekabetçi etkiyi doğuran faktörlerden birisi yukarıda incelenen büyültme etkisidir. Şöyle ki, çevresel düzenlemeleri belirleyenler ve firmalar, uluslararası piyasalarda sağladıkları karşılaştırmalı üstünlüğün çevresel maliyetlerden kaçınılarak kazanıldığını düşündüklerinde, bu üstünlüğün sürdürülebilmesi için çevresel maliyetleri mümkün olabilecek en düşük düzeyde tutmaya çalışırlar. Bunu gerçekleştirmek için, mevcut çevresel standartların düzeyi düşürülür veya bunların uygulanmasında gevşek davranılır. Sonuçta karşımıza çıkan durum “kirlilik

limanı”dır.(Jickling,1992) Kirlilik-yoğun sektörler çevresel maliyetleri düşük tutabilmek için çevresel standartların düşük olduğu veya uygulamaların gevşek olduğu bölge veya ülkeleri tercih ederler. Örneğin, gelişmiş ülkelerdeki kirlilik-yoğun sektörlerin önemli bir kısmı, çevresel standartların ve dolayısıyla çevresel maliyetlerin düşük olduğu gelişmekte olan ülkelere kaydırılmıştır (Common,1996). Bu nedenle bu bölgeler “kirlilik limanı” olarak adlandırılır. Ancak bu tercihlerde, işletmenin kurulmasında işgücünün niteliği, ücret düzeyleri, yatırımın güvenliği, yetenekli yöneticilerin varlığı, vb. gibi diğer faktörler de etkili olur. Çevresel maliyetler ise, bu faktörlerden yalnızca birisidir (Esty,1994).

Rekabetçi etkiyi doğuran ikinci faktör ilkinin tersine bir etki yaratarak, çevresel standartların iyileştirilmesini ve dolayısıyla çevresel sorunların azalmasını sağlar. Şöyle ki, uluslararası piyasalarda talep edilen malların çevre-dostu üretim süreçleri ile üretilmiş olması gerekliliği, yerli üreticileri üretim süreçlerinde çevre-dostu teknolojileri kullanmaya yöneltir. Böylece firmalar “yeşil-ürün”ler üretmek suretiyle uluslararası piyasalarda yeni bir rekabetçi üstünlük elde ederler. Avrupa Birliği ve Kuzey Amerika gibi gelişmiş ülke piyasalarına yönelik üretim yapan gelişmekte olan ülkelerdeki firmalar, bu ülkelerdeki yüksek çevresel standartlardan dolayı bu standartlara uygun mallar üretmek zorunda kalır. Zira, bu ülkelerdeki ithalatçılar yurt dışındaki tedarikçilerinden yüksek çevresel standartlara uygun mallar üretmelerini talep etmektedirler. Örneğin tekstil ürünlerinde, belirli zehirleri içerdiğinden dolayı çevreye zarar veren bazı boyaların üretimde kullanılmaması veya üretimde kullanılan pamuğun organik olarak yetiştirilmesi gibi taleplerde bulunmaktadır(Cosbey, 1996).

Bu tür taleplerin yanısıra, çevresel standartların yükseltilmesine yönelik diğer bir baskı türü de eko-etiketlemedir. Firmaların eko-etiket belgesini alabilmesi belirli kriterlere bağlıdır. Bu kriterlerin en önemli özelliği ise, çevrenin korunmasına yönelik olmasıdır. Eko-etiketlemenin yaygın olduğu ve tüketici tercihlerinin de bu tür mallara yöneldiği ülke piyasalarına ihracat yapabilmek veya bu piyasalardaki pazar paylarını arttırabilmek için firmalar, eko-etiketlemenin gerektirdiği belirli çevresel standartlara uymak zorunda kalır (Thomas and Tereposky, 1993). Eko-etiketlemenin yanısıra, belirli ülke piyasalarına mal satabilmek için, bu ülkelerdeki yasalar gereği belirli çevresel standartlara uymak zorunluluğu vardır. Bu standartlar arasında en yaygın olanı paketleme ve etiketleme kriterleridir. Örneğin, Almanya’ya ihracat yapan firmalar sattıkları ürünlerin paketlemesini %100 geri-dönüşümlü malzemeleri kullanarak yapmak zorundadırlar. (Cosbey, 1996) Diğer bir rekabetçi etki türü de dolaysız yabancı sermaye yatırımları sonucu ortaya çıkabilir. Yabancı yatırımcılar, teknolojik seviyenin ve çevresel standartların düşük olduğu bir ülkeye kendi ülkelerindeki teknolojiyi, üretim tekniklerini ve standartlarını

getirdiklerinde, bu ülkelerde çevresel standartların yükselmesine yol açabilecek bir rekabetçi yapının oluşmasına katkıda bulunabilirler (Jickling,1992).

1.3. Sürdürülebilir Kalkınma Üzerindeki Etkisi

Çevre ve dış ticaret arasındaki etkileşimin üçüncüsü piyasaların dışa kapalı yada korunan bir piyasa olması durumunda ortaya çıkar. Kapalı ya da aşırı korunan piyasalar sürdürülebilir kalkınma üzerinde iki yoldan olumsuz etki yaratır. Bunlardan birincisi, ülkedeki kirletici ve etkin olmayan sektörlerin korunması nedeniyle sürdürülebilir kalkınmanın engellenmesi, diğeri ise kapalı ya da aşırı korunan piyasalar diğer ülkelerin ihracatını kısıtlamak suretiyle sürdürülebilir kalkınmanın gerçekleştirilmesini engeller. (Cosbey, 1996)

İlk durumda, verimsiz ve kirletici üretim faaliyetlerinin yurtdışı rekabete karşı korunması sonucunda sürdürülebilir kalkınmanın gerçekleşmesi engellenir. Örneğin Amerikan çelik endüstrisi, Japon çelik endüstrisine göre üretimde daha fazla enerji tüketmekte olup, korumacı duvarlar ile korunmaktadır. Sonuçta, Amerikan tüketicisi daha yüksek çelik fiyatı ve daha yüksek vergiler ödediği gibi, aşırı enerji kullanımı sonucu ortaya çıkabilecek çevresel sorunlara da katlanmak zorunda kalır. (Cosbey, 1996) İkinci durumda ise, kapalı yada korunan piyasalar diğer ülkelerin ihracatını kısıtlamak suretiyle bu ülkelerde sürdürülebilir kalkınmanın gerçekleşmesini engeller. Örneğin Çok Elyafıllar Anlaşması, gelişmiş ülkelere yapılan tekstil ürünleri ihracatını etkin bir şekilde sınırlamıştır. Söz konusu bu anlaşma uzun yıllar boyunca özellikle gelişmekte olan ülkelerin ekonomik kalkınmalarını olumsuz yönde etkilemiştir. Kanada'da yapılan bir çalışmaya göre, Kanada'nın taraf olduğu Çok Elyafıllar Anlaşması nedeniyle Bangladeş'in ekonomik kaybı, Kanada'nın Bangladeş'e vermiş olduğu resmi kalkınma yardımlarından daha fazla olmuştur (Repetto,1994).

Yukarıdaki açıklamalar ışığında çevre ve dış ticaret arasındaki ilişkiye bakıldığında, bu ilişkinin düz bir ilişki olmadığı aksine bu iki olgunun karmaşık bir ilişki içerisinde oldukları görülür. Bu nedenle bu ilişkiye yönelik olarak belirlenecek politikalarda dikkatli olunmalıdır. Aksi takdirde ortaya çıkabilecek olumsuz sonuçlar ya çevresel bozulmanın artması ya da uluslararası piyasalarda pazar payının kaybedilmesi türünde olabilir.

2. Çevre İle İlgili Önlemlerin Uluslararası Ticarete Etkisi

Küresel bir sorun haline dönüşen çevresel bozulma çevrenin korunması için yürütülecek uluslararası işbirliği çerçevesinde ve karşılıklı görüşmeler yolu ile çözümlenme yerine, bazı ülkeler-özellikle gelişmiş ülkeler- bu sorunların

çözümünde ticari yaptırımlar ve diğer kısıtlamalar gibi daha etkin yaklaşımları tercih etmektedir. Bu yaklaşımı benimseyen ülkeler, uyguladıkları ticari yaptırımlar yoluyla; (i) kendi ulusal sınırları dışındaki doğal çevrenin korunması ve (ii) ülkelerin uyguladıkları çevresel standartların farklı olmasından doğabilecek rekabet avantajını ortadan kaldırmayı hedeflerler (Wilson,2000). Ancak, uluslararası ticaretin yasal sistemini oluşturan mevcut GATT/WTO kuralları, ülkelerin ulusal çevre politikalarına dayalı olarak diğer ülkelerin piyasaya girişini engelleyici yaptırımlar uygulamasını ve rekabetçi endişelere dayalı olarak tek taraflı yaptırımlara yönelmesini yasaklamaktadır (Krissoff ve diğerleri,1996). Diğer taraftan, özellikle gelişmiş ülkeler, GATT'ın istisnai hükümlerine dayalı olarak özellikle tarife dışı engelleri yaygın olarak kullanma eğilimindedirler.

GATT/WTO sisteminin bir parçası olan Ticarete Teknik Engeller Anlaşması(TBT), ithal edilecek ürünlere uygulanacak standartların uluslararası nitelikte olmasını, uluslararası standartların mevcut olmaması durumunda bu standartların ülkelere, bilimsel bilgi ve kanıtlara dayanarak ve gereksiz ticari engel yaratmayacak şekilde hazırlanmasını öngörmektedir (Ward,1999). Diğer taraftan bir çok ülke, Rio Deklarasyonu'nda da yer alan "ihtiyat prensibine" dayalı olarak yapmış oldukları risk değerlemesi çerçevesinde kendi ulusal standartlarını oluşturmakta ve bu standartları uluslararası ticarete de uygulamaktadır. Ancak, hazırlanan ulusal standartlar dış ticarete bir engel olarak kullanılabilir (Moltke,1999).

Uluslararası ticarete, ithal edilen ürünlere karşı rekabet gücü kazanmak veya haksız rekabeti önlemek amacıyla uygulanan kısıtlamalar, ürün bazında ve standartlarla ilgili teknik gerekçeler kullanılarak yapılmaktadır. Bu bağlamda, uluslararası ticarete uygulanabilecek çevre koruma kaynaklı tarife dışı engel gerekçeleri genel olarak iki grupta toplanabilir. Bunlar:

- (1) Ürünlerin insan, hayvan ve bitki sağlığı ve yaşamına etkisi,
- (2) Doğal kaynak kullanımı, üretim yöntemi ve ürünlerin ekolojik dengeye etkisi.

Yukarıdaki iki gerekçe, genel olarak, ürünlerin üretim öncesi ve sonrası geçirdikleri şu aşamalara uygulanmaktadır:

- (1) Üretim girdilerinin çevre dostu olma özellikleri,
 - (2) Üretim sürecinde gösterilen çevresel duyarlılık(atık yönetimi),
 - (3) Ürünlerin ambalajlanması, depolama ve taşınması süreçlerindeki çevresel duyarlılık,
 - (4) Ürünün tüketim aşamasında çevre-dostu olma özelliği.
- Ürünlerin çevre-dostu olma özelliği, Yaşam Döngüsü Analizi(Life-Cycle Analysis) çerçevesinde, ürünlerin geçirdiği üretim süreçlerinin tüm

aşamalarından kaynaklanabilecek çevresel sorunların irdelenmesi ve giderilmesine dayalı olarak değerlendirilmektedir (OECD,1997). Bu durumda, ürün standartları ve üretim standartları konuları önem kazanmaktadır. Ülkelerin, ürünlerin çevresel yönüne ilişkin olarak geliştirmiş olduğu teknik düzenlemelerin temelini ürün standartları ve üretim standartları oluşturur (Kerr,1999).

2.1. Ürün Standartları

Ürün standartları; ürünün şekil, kalite, içerik, kullanım, atık, ambalaj ve etiketine ilişkin tüm kriterleri kapsar. Çevrenin korunmasına ilişkin ürün standartları ise, ürünün nihai kullanımı ve yok edilmesi sırasında ortaya çıkabilecek çevresel riskleri azaltmak için uyulması gereken kriterlerdir. Otomobillerde katalitik konvertör bulunması şartı, gıda maddelerindeki pestisit kalıntılarına ilişkin yasal limitler belirlenmesi ürün standartlarına örnek olarak verilebilir (Krissoff ve diğerleri,1996). Bu durumda, çevresel açıdan ürün standartlarının belirlenmesindeki en önemli unsur ürünlerin çevreye yönelik risk değerlemesidir.

Bilimsel kanıtlar ile geçerli nedenlere dayandığı, ayrımcı/haksız fiile neden olmadığı ve gereksiz bir ticari engel oluşturmadığı müddetçe ürün standartlarına GATT/WTO çerçevesinde izin verilmektedir. Ancak, belirlenecek ulusal standartların ve test yöntemlerinin mümkün olduğu ölçüde uluslararası standartlara uygun olarak düzenlenmesi tercih edilmektedir. Bunun mümkün olmadığı durumlarda ise çevre, güvenlik ve sağlık gerekçeleriyle oluşturulacak ulusal ürün standartlarına, bazı kurallara uymaları şartıyla izin verilmektedir. Bu kurallardan en önemlisi, ulusal standartların tek taraflı ve zorlamaya dayalı olmayıp, laboratuvar uygulamaları, test metodları, risk değerlemesi gibi süreçlerde uyumu temel almasıdır(Ekeman,1998).

Uluslararası standartlar, ulusal standartlar ve teknik düzenlemelerin ticareti engellemesi sonucu karşılıklı tanıma ilkesine bağlı olarak hazırlanmaktadır. Bu konuda, küresel düzeyde uluslararası standartları hazırlamakla yetkili olan kuruluş Uluslararası Standartlar Örgütü(ISO)'dür. Avrupa Birliği düzeyinde ise standartlar(European Norm-EN), Avrupa Standartlar Enstitüleri tarafından hazırlanmaktadır. Bu enstitüler; CENELEC(Elektrik), ETSI(Telekomünikasyon ve Enformasyon) ve CEN(Diğer ürünler)'dir.

Özellikle gelişmiş ülkelerde çevre bilincinin giderek artması ve buna paralel olarak "çevre dostu" ürünlere verilen önem, bu ülkelere ihraç edilen ürünlerin de kullanım ve atık aşamalarında çevreye zarar vermeyeceğini belgeleyen belirli standartlara uymaları giderek bir zorunluluk haline dönüşmektedir. Aksi takdirde ürünlerin, bu standartlara uyumlu olmadığı

gerekçesiyle ithalatı yasaklanabilmekte veya miktar sınırlamaları getirilmektedir.

Ürün standartları konusuna Türkiye açısından baktığımızda, en büyük ticari partneri olan AB ile yapmış olduğu gümrük birliği çerçevesinde Türk sanayi ürünlerinin AB pazarında serbest dolaşımının sağlanmasında, AB ülkelerine ihraç edilecek ürünlerin AB düzeyinde uygulanan standartlara uyumu giderek artan bir biçimde önem kazanmaktadır. Bu alanda özellikle CE(Community Europe) işareti gibi zorunlu standartların yanısıra, temelde gönüllülük esasına dayalı olan ancak tüketici tercihlerini önemli ölçüde etkileyen ve bu standartlara uyan firmalara piyasalarda rekabet avantajı sağlayan standartlar da bulunmaktadır. Örneğin, Türkiye'nin ihracatında önemli bir yer tutan tekstil sektörüne yönelik "eko-teks" standardı, tekstil ürünlerinin içerdiği zararlı maddelerin(çeşitli tekstil boya gibi) azaltılmasını hedeflemektedir. Bazı açılardan üretim sürecini de kapsayan bu standart, özellikle Almanya ve Avusturya'da geniş bir kabul görmektedir.

"Çevre dostu" ürünler konusunda en belirgin ve son yıllarda AB ülkeleri arasında da en çok tartışma yaratan konu, ürün ambalajlarının çevreye verdiği zararın önlenmesi amacıyla mevzuat çerçevesinde oluşturulan düzenlemelerdir. AB ülkelerinde ambalaja ilişkin ilk uygulama, 1991 yılında Almanya'nın çıkarmış olduğu bir yönetmelik çerçevesinde başlattığı ve sanayiciler ile ticari dağıtım şebekelerini sattıkları ürünlerin tüketiminden arta kalan ambalajları geri toplayarak, belirlenen oranlar çerçevesinde geri dönüştürmekle yükümlü kılan "Yeşil Nokta" uygulamasıdır. Mevzuat çerçevesinde yükümlülüklerini yerine getirebilmek için kamu kuruluşları ve özel firmalar "Duales System Deutschland-DSD" isimli bir kuruluş oluşturmuşlardır. (Kerr ve diğerleri,1999) DSD'nin yürüttüğü yeşil nokta uygulaması çerçevesinde, ambalajları toplanan ve geri dönüştürülebilen ürünlere bir "yeşil nokta" yapıştırılmaktadır. Her yapıştırılan yeşil nokta için sanayiciler ve dağıtıcı firmalar DSD'ye belirli bir prim ödemekte, toplanan primler ise ambalajların toplanması ve yeniden dönüştürülmesi için mali kaynak oluşturmaktadır. Sonuçta, sisteme katılan tüm firmalara, ürünlerin ambalajlarının toplanacağı ve geri dönüştürüleceği konusunda DSD tarafından garanti verilmektedir. Plastik, cam, teneke, alüminyum, karton, lamine karton ve plastik ambalajlar bu sistem kapsamında yer almaktadır(Ekeman,1998). Almanya ile Türkiye arasındaki ticaret hacmi göz önüne alındığında, söz konusu sisteme uyumun Türk ihracatçısı için de büyük önem taşıdığını söylemek mümkündür.

Sonuç olarak, ürün standartları konusu Türkiye açısından değerlendirildiğinde, gerek AB düzeyinde uygulanan ve gerekse diğer gelişmiş ülkelere kabul edilen zorunlu veya gönüllü standartlara Türk ürünlerinin süratle uyumunun sağlanması büyük bir önem kazanmaktadır.

Bu konuda gerekli ilerlemeler gerçekleştirilmediği takdirde, özellikle gelişmiş ülke piyasalarına yönelik ihracatta önemli sorunların yaşanabileceği söylenebilir.

2.2. Üretim Standartları

Üretim Standartları veya Üretim ve İşleme Metodları(Production and Processing Methods-PPMs), ürün standartlarından farklı olarak ürünlerin hangi şekilde üretileceğini gösteren standartlardır. Bu bağlamda üretim standartları, ürünün piyasaya sürülmesine kadar geçen üretim sürecinde kullanılacak teknolojiler, yerine getirilmesi gereken işlemler, doğal kaynakların kullanımı vb. gibi alanlarda uyulması gereken kuralları gösterir. Üretim standartlarını çevrenin korunması açısından ele aldığımızda bu standartların “çevre-dostu” teknolojilere ilişkin olduğu söylenebilir. Üretim standartlarının geliştirilmesindeki amaç, ürünlerin geçirdiği tüm üretim aşamalarında ortaya çıkabilecek olumsuz çevresel etkileri azaltmak veya önlemek ve olumlu çevresel faaliyetleri teşvik etmektir. Bu standartların uygulanmasında kullanılan enstrümanlar olarak direkt kontroller(kirlilik standartları), çevresel vergi ve harçlar, etiketleme sistemleri vb. gibi araçlar sayılabilir. (OECD)

Uluslararası ticarete, üretim standartlarına dayalı olarak uygulanan ticari yaptırımlar genel olarak şu başlıklar altında toplanabilir:

- (1) Belirlenen üretim standartlarına uygun olmayan ürünlere ithalat kısıtlaması getirilmesi,
- (2) Eko-etiketleme, ISO 14000 Serisi ve EMAS gibi gönüllülük esasına dayalı uygulamalar,
- (3) Çevresel vergiler, telafi edici vergiler vb. gibi vergisel önlemler.

GATT/WTO sisteminde genel olarak, ülkelere, çevrenin korunması gerekçesiyle diğer ülkelerin üretim süreçlerine müdahale hakkı tanınmamaktadır. Bu nedenle, ülkeler temelde üretim ve işleme metodlarına dayalı olarak ticari yaptırımlar uygulayamazlar. Zira, GATT kurallarına göre üye ülkeler aynı kategorideki benzer ürünler arasında üretim ve işleme metodlarındaki farklılıklara dayalı olarak ayrımcılık yapamazlar (Kerr ve diğerleri,1999). Ayrıca, GATT’ın Ticarete Teknik Engeller Anlaşması’na göre, bir ülkenin üretim sürecinde ulusal sınırları dahilinde çevreyi kirlettiği, atık ya da hava kirliliğine sebep olduğu gerekçesiyle bir ürünün ticaretinin engellenmesi anlaşma hükümleri çerçevesinde mümkün değildir. Üretim sürecine ilişkin standartların ticari engel olarak kullanılabilmesi ancak,

Üretim süreci ya da metodunun ürünün nihai kalitesini etkilemesi durumunda mümkün olabilmektedir.

GATT/WTO çerçevesinde belirlenen bu kurallar, evre ve ticaret açısından uluslararası alanda en çok tartışılan konular arasındadır. Toplumdaki evre bilincine paralel olarak yüksek evre standartları belirleyen gelişmiş ülkelerde, üreticiler bu standartlara uymak için oldukça masraflı çevresel yatırımlar yapmak zorunda kalmaktadır. Bu yatırımlar ise maliyetleri önemli ölçüde arttırmaktadır. Buna karşılık evre standartlarının düşük olduğu ülkelerdeki üreticiler, aynı ürünleri çevrenin korunması için yatırım yapma zorunluluğu taşımamaları nedeniyle daha ucuza imal edebilmektedirler. Bu nedenle, çevresel standartların yüksek olduğu gelişmiş ülkelerle, bu standartların düşük olduğu veya hiç olmadığu az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasında önemli bir çatışma bulunmaktadır. Başta Avrupa Birliği lkeleri olmak üzere, ABD, Japonya ve Kanada gibi gelişmiş ülkeler, bu durumun uluslararası ticarete haksız rekabete neden olduğunu ve evre standartları düşük olan ülkelerin “ekolojik damping” yaptığu yönündeki Őikayetlerini giderek daha sık dile getirmektedirler. Bu nedenle, gelişmiş ülkelerdeki bir çok grup(zellikle endüstri grupları ve çevreci gruplar) evresel standartların düşük olduğu ülkelere karşı gümrük tarifelerinin yanısıra “ekolojik tarife” uygulanması gerektiğini ileri sürmektedirler (OECD,1993).

Üretim standartları ve “ekolojik damping” konusuna Türkiye açısından bakıldığında, bu alanda Türk deri sanayiinin yakın geçmişte yaşadığu tecrübe örnek olarak verilebilir. Türk deri üreticileri, atıksu arıtma gibi evre korumaya yönelik önlemler alınmaması ve bu alanda gerekli yatırımların yapılmaması nedeniyle, Avrupa Birliği lkelerinin anti-damping ve miktar kısıtlaması tehdidiyle karşı karşıya kalmıştır. Buna karşılık, deri üreticilerinin gönüllü bir deklarasyon imzalayarak bu tedbirleri alacaklarını açıklamaları ve özellikle atıksu arıtma tesisleri gibi gerekli altyapı çalışmalarının başlatılmasıyla bu yöndeki girişimler engellenmiştir (Ekeman,1998). GATT/WTO sisteminde yasal temeli olmamasına rağmen, “ekolojik damping” uygulaması ticarete teknik engel olarak kullanılabilir. Uyuşmazlıkların çözümüne ilişkin GATT Panelleri’nde bu konularla ilgili fikir ayrılıklarının olması ve GATT’ın bu konulara ilişkin net bir görüşünün bulunmaması nedeniyle, bu alandaki sorunların çözümünde izlenebilecek yol konusunda yorum yapmak oldukça güçtür.

Üretim sürecine ilişkin olarak Türkiye ve diğer gelişmekte olan ülkelerin gelişmiş ülke piyasalarına yapmış olduğu ihracat açısından önem taşıyan diğer bir husus da gönüllük esasına dayalı çevresel düzenlemelerdir. Bu düzenlemeler arasında “ISO 14000” ve “EMAS” gibi evre yönetim sistemleri ile “Eko-etiketleme” sayılabilir. Eko-etiket ürüne verilmesine

rağmen ürünün bu etiketle ödüllendirilmesi, üretilmesinden yok edilmesine dek tüm yaşam süreci içerisinde çevre üzerindeki zararlı etkilerin azaltılmış olmasına bağlı olduğu için, üretim sürecini de doğrudan ilgilendirmektedir. Tüketici tercihleri üzerinde olumlu etkiler yaratması ve buna bağlı olarak firmalar tarafından birer reklam aracı olarak kullanılmaları nedeniyle eko-etiketler, uluslararası ticarette firmalara rekabet gücü kazandırır. Diğer taraftan, ISO 14000 ve EMAS gibi çevre yönetim sistemlerine ilişkin uygulamalar, firmaların üretim sürecinde çevre yönetim ve denetimine verdiği önemi göstererek firmalara “çevre-dostu” imajı kazandırır. Firmaların “çevre-dostu” imajına sahip olması ise, özellikle gelişmiş ülke piyasalarında firmaların rekabet gücünü artırır. Bunların dışında, firmaların ISO 14000, EMAS ve Eko-etiket gibi gönüllü standartlara dahil olması, uluslararası ticarette karşılaşılabilecekleri çevresel maksatlı ticari engellerin aşılmasında da yardımcı olur. Kısaca, üretim standardına ilişkin olarak katılımı isteğe bağlı olan bir çok standarda uyum, ticari açıdan değerlendirildiğinde büyük önem kazanmaktadır.

3. GATT/WTO Sistemi ve Çevresel Düzenlemeler

GATT kuralları, ulusal sınırlar içerisinde üretim ve tüketim faaliyetlerinin yol açtığı çevresel bozulmanın giderilmesi için kamu otoritelerince uygulamaya konulan çevresel düzenlemelere karşı herhangi bir kısıtlama getirmemektedir. Kamu otoriteleri, GATT kuralları ile çatışmaksızın, çevresel amaçlar doğrultusunda mal ve hizmetlere istedikleri türde vergiler uygulayabileceği gibi, bunların dağıtımını, satışını ve pazarlamasını da istediği doğrultuda yönlendirebilir. Ulusal sınırlar içerisinde üretilen mal ve hizmetlerin üretim ve işleme metodlarını dilediği gibi düzenleyebilir (Sampson,1999). Buna karşılık GATT kuralları bir ülkeye, ihracatçı diğer bir üye ülkenin üretim ve işleme metodlarına kendi ulusal standartlarını uygulama imkanı vermez. Diğer bir ifadeyle, üye ülkeler kendi ulusal sınırları dışında, başka ülkelerin üretim ve işleme metodlarına müdahalede bulunamaz ve buna dayalı olarak ticari kısıtlamalar getiremezler. GATT/WTO sisteminin getirdiği bu sınırlamanın temel amacı, üye ülkeler arasında ticari tedbirler yoluyla ayrımcılık yapılmasını önlemektir. (Cosbey, 1996)

Konuya çevreci topluluk açısından bakıldığında, çevre-dostu olan ürünlerle olmayan ürünler arasında ayrımcılık yapıldığı ve bu ürünlerin farklı kategorilerde değerlendirildiği görülür. Bir tarafta, ürünlerin çevre-dostu olduğunu göstermeyi kolaylaştıran veya sağlayan ve böylece de ayrımcılığı kolaylaştıran çevresel düzenlemeler söz konusu iken, diğer tarafta dünya ticaretindeki engelleri ve ürünler arasındaki ayrımcılığı kaldırmaya çalışan GATT/WTO sistemi mevcuttur. Bir çelişki veya çatışma olarak adlandırılabilir bu durum 21. yüzyılda da devam edeceğe benzemektedir.

Uluslararası ticarete, üretim ve işleme metodları esas alınarak mal ve hizmetlerde ayrımcılık yapılabilmesi GATT kurallarında temel bir değişiklik yapılmasını gerektirir. Mevcut GATT sistemi, “En Çok Kayırılan Ülke(Madde 1)” ve “Ulusal İşlem(Madde 3)” kuralları gereği ülkeler ve ürünler arasında ayrımcılık yapılamayacağını ifade eder. “En Çok Kayırılan Ülke” kuralına göre, GATT üyesi ülkeler bir ülkenin herhangi bir ürününe vermiş olduğu tavizi diğer ülkelerin aynı kategorideki benzer ürünlerine de vermek zorundadır. Dolayısıyla, üyelere herhangi biri başka bir ülkeye özel bir ticari ödün veremeyeceği gibi, herhangi bir ürünün üretim ve işleme metoduna dayalı olarak ayrımcılık da yapamaz. Diğer taraftan “Ulusal İşlem” kuralı, vergi ve diğer işlemlerde yerli ürünlerle ithal ürünler arasında bir fark gözetilmeden hepsine aynı işlem yapılmasını ifade eder. Bu kural, yerli ve yabancı ürün ayrımcılığını engellemektedir. Bu durumda, yerli ürünlere nazaran yabancı ürünlere daha sıkı kurallar uygulamak GATT’ın “Ulusal İşlem” kuralına aykırıdır.

GATT/WTO üyesi ülkelerin uluslararası ticarete çevresel amaçla uygulayabileceği ticari kısıtlamalar GATT’ın 20. Maddesinde yer alan “Genel İstisnalar” kuralı ile belirlenmiştir. Bu madde ile WTO’ya üye ülkelerin uygulayabileceği ticari kısıtlamaların dayanağı olan istisna türleri düzenlenmiştir. Ancak, üye ülkeler bu kuralın uygulanması esnasında yukarıda bahsedilen “En Çok Kayırılan Ülke” ve “Ulusal İşlem” kurallarına uymak zorundadırlar. Bu durumda, üye ülkeler genel istisnaların uygulanması esnasında benzer şartların hakim olduğu diğer ülkeler arasında keyfi ve yersiz ayrımcılık yapamazlar ve uluslararası ticarete gizli bir kısıtlama getiremezler. WTO üyesi ülkelere çevresel maksatlı ticari kısıtlamaları uygulama imkanı veren hükümler 20. Maddenin (b) ve (g) fıkralarıdır. Buna göre üye ülkeler; (b) İnsan, hayvan ve bitki yaşamını ve sağlığını korumak için gerekli olan ve (g) Tükenebilir doğal kaynakların korunmasına yönelik olarak, yurt içinde de yerli üretim ve tüketim üzerinde uygulanmak şartıyla ticari kısıtlamalar getirebilirler. Ancak, söz konusu ticari kısıtlamalar yurtiçi üretimi dış rekabete karşı korumaya yönelik olarak değil, öngörülen amaçlara uygun olarak konulabilir.

GATT/WTO sisteminin çevresel düzenlemeler açısından önem taşıyan diğer kuralları da “Ticarette Teknik Engeller Anlaşması-TBT”, “Sağlık ve Bitki Sağlığı Anlaşması-SPS” ve “Sübvansiyonlar Anlaşması”dır. Bunlardan TBT Anlaşmasına göre, üye ülkelerin geliştirmiş oldukları teknik düzenlemeler ve ürün standartları uluslararası ticaret üzerinde gereksiz bir engel yaratmayacak şekilde hazırlanmalıdır. Uygulanabilecek teknik düzenleme ve standartlar insan sağlığı ve güvenliği, bitki ve hayvan sağlığı ve güvenliği, çevrenin korunması, aldatıcı uygulamaların önlenmesi ve ulusal güvenlik gerekleri gibi nedenlerle hazırlanıp uygulanabilirler. Ticarete Teknik

Engeller Anlaşması standart ve teknik düzenlemeyi şu şekilde tanımlamaktadır. Standart; “tanınmış bir kuruluş tarafından yaygın olarak ve tekrar kullanılmak üzere kabul edilen, ürün ya da ilgili işlem ve üretim yöntemleri için kurallar, rehberler ya da özellikler temin eden ve uyulması zorunlu olmayan belge” olarak tanımlanmaktadır. Buna göre standart, bir ürüne, işlem ya da üretim yöntemine uygulanan terminoloji, semboller, ambalajlama, işaretleme ya da etiketleme gereklerini de içerebilir ya da yalnızca bunlarla ilgili olabilir. Aynı anlaşma, teknik düzenlemeyi “idari hükümler de dahil olmak üzere ürün özelliklerini ya da söz konusu ürünlerin işlem ve üretim yöntemlerini belirten ve uyulması zorunlu olan belge” olarak tanımlamaktadır. Teknik düzenleme bir ürüne, işlem ya da üretim yöntemine uygulanan terminoloji, semboller, ambalajlama, işaretleme ya da etiketleme gereklerini de içerebilir ya da yalnızca bunlarla ilgili olabilir (WTO,1993). Yukarıdaki tanımlardan da anlaşılabilceği gibi teknik düzenleme ile standart arasındaki fark ilgili düzenlemeye uyulmasının gönüllü veya zorunlu olmasıdır.

Başta GATT ve ekleri olmak üzere, çok taraflı ticaret anlaşmaları yerli ürünlerle ithal ürünler arasında ayrımcılık yapılmasını yasakladıkları için, bir standardın ithalatta zorunlu uygulamaya konulabilmesi için standart kapsamı ürünlerin yerli üretimi varsa, öncelikle bu standardın kamu otoritesi tarafından iç piyasada zorunlu uygulamaya konulması gerekir. Ayrıca, TBT Anlaşması ithal ürünlerde yalnızca sağlık, emniyet, çevre koruması, tüketicinin doğru bilgilendirilmesi gibi asgari güvenlik gerekleri yönünden kontrol yapılmasına izin vermekte, ithalatta zorunlu uygulamadaki standartlarda yer alan parametrelerden sadece asgari güvenlik gerekleri ile ilgili olanları dikkate alınmakta, ticari yönden kalite kontrolü yapılamamaktadır (Housman ve diğerleri,1995). Diğer bir ifadeyle renk, boyut, gibi parametrelere bakılamamaktadır.

GATT’ın “Sağlık ve Bitki Sağlığı Anlaşması-SPS”, uluslararası ticareti doğrudan veya dolaylı olarak etkileyecek “sağlık ve bitki sağlığı” önlemlerine ilişkin koşul ve kuralları belirler. Bu anlaşma kapsamında, üye ülkeler yerli ve yabancı ürünler arasında ayırım yapmamak kaydıyla insan, hayvan ve bitki sağlığına zarar verdiği gerekçesiyle ticareti kısıtlayıcı önlemler alabilirler. Ancak, bu kapsamda alınacak tüm önlemlerin bilimsel ilkeler ve kanıtlara dayalı olması koşulu bulunmaktadır (Wilson,1994) . Bu bağlamda, geliştirilen ulusal standartlar ve düzenlemelerin uluslararası “Gıda Kodu” normlarına(Codex Alimentarius) uygun olarak ve uluslararası ticarete getireceği kısıtlamaları asgari düzeye indirecek şekilde belirlenmesi gerekir. Bu çerçevede, örneğin Avrupa Birliği’nin insan sağlığına zararlı olduğu gerekçesiyle hormonlu et ve et ürünlerine uyguladığı ithalat yasağı, gerekli risk değerlemesi ya da bilimsel verilere dayalı olmadığı için kabul edilmemiştir. (Cosbey, 1996)

GATT/WTO sisteminde yer alan ve konumuz açısından önem arz eden diğer bir anlaşma da “Sübvansiyonlar Anlaşması”dır. Bu anlaşmanın temel amacı, üye ülkelerin yerli endüstrilere sübvansiyonlar sağlayarak diğer ülkelerin endüstrilerine zarar vermelerini önlemektir. Bu anlaşmada tanımlanan sübvansiyonlar; (i) direkt fon transferi(hibe, borç), borç erteleme, faiz indirim, kredi garantisi, (ii) mali teşvikler(vergi indirim vb. gibi), (iii) genel altyapı hizmetlerinin dışında sağlanan hizmetler ya da mal ve hizmet satın alması, (iv) özel sektör tarafından oluşturulan ve yönetilen fon mekanizmasına katkı sağlamak, (v) kamu bağışları ile sağlanan faydalar şeklinde sıralanabilir. Sübvansiyonlar Anlaşması’nda, üye ülkelerce ihracatçı ve ithal ikameci sektörler için verilen ve dava edilebilir olan uygulamalar şu şekilde tanımlanmıştır; i) verilen sübvansiyonlar diğer bir üye ülkenin yerli endüstrilerine zarar veriyorsa, ii) başka bir ülkenin iktisadi çıkarlarına ciddi bir zarar veriyorsa, iii) diğer bir üye ülkenin lehine ortaya çıkabilecek bir faydayı etkisiz kılıyor veya bozuyorsa bu tür sübvansiyonlara karşı yaptırımlar uygulanabilir (Housman ve diğerleri,1995).

GATT/WTO sistemi, çevrenin korunmasına ilişkin düzenlemeler ile uluslararası standartları belirlemez. Bu işlemler, uluslararası standartları belirleyen kuruluşlar ve ulusal otoriteler tarafından yapılır. Bu nedenle, GATT’a üye ülkeler kendi ulusal veya bölgesel çevre şartlarını iyileştirmek ve çevreyi korumak için, çevresel bozulmaya yol açan üretim ve tüketim faaliyetlerini dileği gibi vergilendirebilir(örneğin, CFC gazı içeren üretim faaliyetine vergi uygulanması gibi). Depozito-geri ödeme sistemi uygulayarak yeniden kullanılabilir atıkları(şişeler, bira kutuları, vb. gibi) düzenleyebilir. Ayrıca, çevre-dostu ürünlere(kurşunsuz benzin, ev ısıtmasında kullanılan güneş panelleri, vb. gibi) çeşitli vergisel avantajlar sağlayarak bunların üretimini ve tüketimini teşvik edebilir. Bunların dışında, GATT üyeleri, çevresel kirliliğe yol açan veya çevre açısından risk taşıyan üretim faaliyetlerini sınırlandırabilir veya yasaklayabilir. Her türlü çevresel değere(hava, su, toprak gibi) ilişkin kirlilik standartları belirleyerek bunları uyulması zorunlu kurallar haline dönüştürebilir. Kısaca, GATT’a üye ülkeler kendi ulusal çevrelerini korumak için her türlü düzenlemeyi uygulayabilirler (GATT Secretariat,1992).

GATT/WTO sisteminin çevresel düzenlemeleri ilgilendiren boyutu konunun uluslararası ticarete ilişkin yönüdür. Bu bağlamda, GATT’a üye ülkeler yerli ve yabancı ürünler arasında ayrımcılık yapmamak ve uluslararası ticarete gizli bir kısıtlama getirmemek koşuluyla ithal ürünlere de yerli ürünler gibi çevresel vergi ve harç uygulayabilirler. Bunun dışında üye ülkeler, 20. Maddenin (b) ve (g) fıkralarına dayanarak insan, hayvan ve bitki sağlığı ve yaşamını korumak ve tükenemez doğal kaynakların korunması için, geliştirmiş oldukları çevresel standartları dış ticarete de uygulayabilirler. Bu

çerçeve, üye ülkeler dış ticarete çeşitli kısıtlamalar(miktar kısıtlamaları veya yasaklamaları gibi) getirebilirler. Ancak, 20. Maddenin ilgili fıkralarına dayanılarak uygulanan ticari kısıtlamalar GATT'ın "En Çok Kayırılan Ülke", "Ulusal İşlem", TBT ve SPS kurallarına uygun olmak zorundadır (Sampson,1999).

Diğer taraftan, WTO'ya üye ülkeler bir çevre yönetimi aracı olarak sübvansiyonları da kullanabilirler. Ancak, bu aracı kullanırken diğer ülkelerin endüstrilerine ciddi bir zarar veremezler. Sübvansiyonlar Anlaşması'na göre, üye ülkeler uygulamış oldukları çevresel düzenlemelerin firmalara getirdiği finansal yükü azaltmak ve firmaların mevcut faaliyetlerini yeni düzenlemelere göre yürütebilmelerini teşvik etmek için çeşitli sübvansiyonlar verebilirler. Ancak, sübvansiyon uygulamalarında üye ülkeler bir takım kurallara uymak zorundadırlar. Bu kurallar ise şunlardır (Housman ve diğerleri,1995): i) verilen sübvansiyonlar bir kez verilmeli ve tekrarlanmamalı, ii) çevresel zorunluluklara uyum maliyetinin %20'den fazlasını geçmemeli, iii) desteklenen yatırımların yenileme veya işletme maliyetlerinin tamamını kapsamamalı, iv) direkt olarak kirliliği veya gürültüyü azaltmaya yönelik ve buna uygun olmalı, v) firmaların üretim maliyetlerinde tasarruf sağlayan uygulamalar olmamalı, vi) verilecek sübvansiyonlar aynı sektördeki bütün firmalara sunulmalıdır. Üye ülkeler, yurt içinde çevreyi korumak için geliştirmiş oldukları çevresel düzenlemelerin firmalara yükleyeceği maliyetleri yukarıdaki kriterler çerçevesinde sübvansiyon edebilirler. Ancak, söz konusu sübvansiyon uygulamaları uluslararası ticareti olumsuz yönde etkileyecek nitelikte olmamalıdır. Bunların dışında, ülkeler çevresel iyileşmeyi sağlayacak çevre-dostu teknolojiler ile etkinlik artırıcı teknolojilerin araştırma-geliştirme faaliyetlerini destekleyebilirler. (Cosbey, 1996)

Gönüllülük esasına dayalı çevresel düzenlemeler GATT/WTO sistemi açısından ele alındığında, bunlardan Devletle Yapılan Gönüllü Anlaşmalar(Covenants) GATT kuralları ile çatışmamaktadır. Zira, devletle yapılan söz konusu taahhüt protokolleri veya anlaşmalar sadece o devlet ve o ülkedeki iş kesimleri açısından bağlayıcıdır. Bu nedenle, GATT'a üye ülkelerin kendi çevresel amaçları doğrultusunda ülkedeki iş kesimleri ile yapmış oldukları taahhüt protokolleri GATT kuralları ile uyumludur (Börkey and Leveque,1998).

Gönüllülük esasına dayalı çevresel düzenlemeler içerisinde yer alan ve Uluslararası Standartlar Örgütü(ISO) tarafından geliştirilen ISO 14000 uygulamaları da GATT kuralları ile çatışmaz. Temelde, gönüllülük esasına dayalı olan ISO 14000 standartları ülkeler için değil, işletmeler için hazırlanmıştır. Temel amacı işletmelerin çevresel performanslarını arttırmak ve bu doğrultuda sürekli gelişmeyi sağlamak olan ISO 14000 uygulamaları,

uluslararası standartlarda bir uyum sağlayarak ulusal ölçekte geliştirilen ve bir çok farklılıklar içeren yerel uygulamaların uluslararası ticarete doğuracağı ayrımcılığı önlemektedir (IISD,1996). Bu bağlamda, ulusal uygulamalar sonucu oluşabilecek tarife dışı engellerin de önüne geçmektedir. GATT'ın TBT Anlaşması devletleri, uluslararası ticaretteki gereksiz engelleri azaltmak için uluslararası standartları azami derecede kullanmaya yöneltmektedir (Goodman,1998). Diğer taraftan, ISO 14000 Çevre Yönetim Sistemleri'nin benzeri olan ve Avrupa Birliği tarafından geliştirilen EMAS(Çevre Yönetim ve Denetim Sistemi) uygulamaları da GATT kuralları ile uyumludur. Zira, EMAS uygulamaları ISO 14000 gibi temelde gönüllülük esasına dayalı olup yapısal olarak benzer özellikler içermektedir. EMAS uygulamasında güdülen amaç, işletmelerin çevresel performanslarını arttırmak ve ortak bir uygulamayla standartlarda uyumu sağlamaktır.

Gönüllülük esasına dayalı çevresel düzenlemelerden biri olan eko-etiketleme programları uluslararası ticarete ve GATT/WTO sisteminde önemli bir tartışma konusunu oluşturmaktadır. Ürünlerin "Yaşam Döngüsü Değerlendirmesi-LCA" metodlarına dayalı olarak geliştirilen eko-etiketleme programları ürünlerin üretim ve işleme metodlarını da içermektedir. Oysa, genel olarak GATT/WTO sistemi, üretim ve işleme metodlarına dayalı olarak ürünlerde yapılacak ayrımcılığı yasaklamıştır (Caldwell,1996). Diğer taraftan, eko-etiketleme programlarının gönüllülük esasına dayalı olması, mal ayrımcılığında tüketici tercihlerinin ön plana çıkması ve bir çok eko-etiketleme programının devletten bağımsız kuruluşlarca geliştirilmiş olması nedeniyle GATT/WTO sisteminin etki alanının dışında kaldığı ileri sürülmektedir. Ancak, uygulamada piyasaya girişte fiili bir koşul haline dönüşen ve kamu alımlarında temel teşkil eden eko-etiketleme programları, ayrımcılığa yol açtığı ve ithal ürünler için birer tarife dışı engele dönüştüğü için GATT'ın temel prensipleri olan "Ulusal İşlem", "En Çok Kayırılan Ülke" kuralları ve TBT Anlaşmasıyla çatışabilmektedir (IISD,1996). Bu nedenle, WTO bünyesindeki Çevre ve Ticaret Komitesi uygulanan eko-etiketleme standartlarını yakından izlemektedir.

Eko-etiketlemeye ilişkin ticari anlaşmazlıklara örnek olarak, 1991 yılında ABD ve Meksika arasında ortaya çıkan "Ton Balığı-Yunus Balığı" davası verilebilir. Eylül 1990'da ABD, kendi ulusal uygulamaları gereği üretim ve işleme metodlarına dayanarak Meksika'dan yapılan ton balığı ithalatını yasaklamıştır. ABD yasaklama kararına gerekçe olarak, Meksikalı balıkçıların ton balığı avlarken ABD'li balıkçılara izin verilen orandan daha fazla yunus balığı öldürdüklerini ileri sürmüştür. Diğer bir ifadeyle, Meksika'dan ithal edilen ton balığının "Yunus-Dostu" olmadığı ileri sürülmüştür. Bunun üzerine Meksika, GATT nezdinde girişimde bulunarak ABD'nin yasaklama kararına itiraz etmiştir. GATT bünyesinde oluşturulan

panel itirazı inceleyerek Meksika'nın lehinde karar vermiştir (GATT, Secretariat,1992).

Eko-etiketlemenin lehindeki görüş sahiplerine göre, kamu veya özel kuruluşlarca hazırlanan eko-etiketleme programlarının hazırlanışı, uygulanması ve başvurularda yeterli düzeyde şeffaf olunması ve hazırlanışında diğer ülkelerdeki ilgili tarafların da katılımının sağlanması durumunda, söz konusu programların GATT kuralları ile çatışmayacağı ileri sürülmektedir. Bunlara göre, eko-etiketleme programlarının uygulanmasındaki temel amaç, yerli üretimi dış rekabete karşı korumak olmayıp ulusal sınırlar içerisinde çevrenin korunmasını sağlamaktır. Bu durumda, GATT'ın 20. Maddesinin (b) ve (g) fıkraları gereği, ülkeler kendi ulusal sınırları içerisinde insan, hayvan ve bitki sağlığı ve yaşamı ile tükenebilir doğal kaynakların korunması için, geliştirmiş oldukları çevresel standartları ve dolayısıyla eko-etiketleme programlarını dış ticarete de uygulayabilirler(Caldwell,1996). Diğer taraftan, WTO'nun eko-etiketlemeye ilişkin tutumu belirgin olmayıp, WTO bünyesindeki Çevre ve Ticaret Komitesi bu konuda net bir görüş belirtmemektedir. Ancak, uygulamada eko-etiketleme programları ticari bir pasaport niteliği kazanmaktadır.

Sonuç

Dış ticaret ile çevre arasındaki ilişkiler iki yönlüdür. Çevre ile ilgili düzenlemelerin dış ticareti etkilediği kadar, dış ticaret ve onunla ilgili düzenlemeler de çevre korumasını etkilemektedir. Dış ticaretle meşgul olanların çevre konusunda gerçekleşen gelişmeleri takip etmek suretiyle, bunlardan zarar görmeyip tam tersine kazanç sağlamaları mümkündür. Özellikle gelişmiş ülkelerde çevre bilincinin giderek artması ve buna paralel olarak "çevre dostu" ürünlere verilen önem, bu ülkelere ihraç edilen ürünlerin üretiminden tüketimine kadar tüm süreçlerinde çevreye zarar vermeyeceğini belgeleyen belirli standartlara uymaları giderek bir zorunluluk haline dönüşmektedir. Aksi takdirde ürünlerin, bu standartlara uyumlu olmadığı gerekçesiyle ithalatı yasaklanabilmekte veya miktar sınırlamaları getirilmektedir. Bu bağlamda, çevresel standartlar uluslararası ticaretin pasaportu olma niteliğini kazanmaktadır. Çevresel düzenlemelerin dış ticaret üzerinde yarattığı etkiler Türkiye açısından da önemli sonuçlar doğurmaktadır. Otomobilden kağıda kadar pek çok ürün için geliştirilen çevresel standartlar, gelişme yolundaki ülkeler arasında yer alan, AB ile gümrük birliği içerisine girmiş ve tam üyelik için aday olmuş Türkiye açısından büyük önem taşımaktadır.

Kaynakça

BÖRKEY,(1998) Peter, François Leveque, **Voluntary Approaches for Environmental Protection in the European Union**, Paris, Organization for Economic Cooperation and Development, ENV/EPOC/GEEI(98)29/FINAL, 11 December.

CALDWELL, Douglas J., (1996),**Environmental Labelling in the Trade and Environment Context**, Washington D.C, International Trade and Development Centre, October.

COMMON, Mick (1996), “Environmental Policy and International Competitiveness”, **Environmental Economics Seminar Series**, , (Çevrimiçi) <http://www.environment.gov.au>, 16 Mayıs 2000.

COSBEY, Aaron, (1996), **Trade and Sustainable Development:The Global Picture**, Winnipeg, Canada, International Institute for Sustainable Development,.

EKEMAN, Ebru, (1998) **Avrupa Birliği ve Türkiye'nin Çevre Politikalarının Karşılaştırmalı İncelemesi**, İstanbul, İktisadi Kalkınma Vakfı Yayınları No:153.

ESTY, Daniel C., (1994) **Greening the GATT: Trade, Environment and Future**, Washington D.C, Institute for International Economics,.

GATT Secretariat, (1992) “Trade and Environmet”, **International Trade 1990-1991**, Geneva, General Agreement on Tariffs and Trade, , (Çevrimiçi) http://www.wto.org/trade_environment/html, 2 Mart 2000.

GOODMAN, Sally L., (1998), **Is ISO 14001 an Important Element in Business Survival?**, U.K, The ISO 14000 Information Centre.

GROSSMAN, Gene H., Alan B.Krueger, (1992) **Environmental Impacts of a North American Free Trade Agreement**, U.S.A, NBER Working Paper Series, No:3914.

HOUSMAN, Robert ve diğerleri, (1995) **The Use of Trade Measures in Select Multilateral Environmental Agreements**, Geneva, UNEP, Environment and Trade Series No:10.

IISD, (1996) **Global Green Standarts**, Winnipeg, Canada, International Institute for Sustainable Development.

JICKLING, Mark, (1992) **Offshore Manufacturing: Why U.S. Firms Go Abroad**, Washington D.C, Congressional Research Service, Report No:92-438 E,.

KERR, Robert ve diğerleri, (1999) **Beyond Regulation: Exporters and Voluntary Environmental Measures**, Winnipeg, Canada, International Institute for Sustainable Development, 1999.

KRISOFF, Barry ve diğerleri, (1996) **Exploring Linkages Among Agriculture, Trade and the Environment**, U.S.A, U.S. Department of Agriculture, Economic Research Service, Agricultural Economic Report No:738.

MOLTKE, Konrad Von, (1999) “The Dilemma of the Precautionary Principle in International Trade”, **Bridges**, Volume:3, No:6, July-August .

OECD, (1997) **Processes and Production Methods(PPMs): Conceptual Framework and Considerations on Use of PPM-Based Trade Measures**, Paris, OECD, OCDE/GD(97)137 .

-----, (1993) **Environmental Policies and Industrial Competitiveness**, Paris, OECD, OCDE/GD(93)83, January 1993.

REPETTO, Robert, (1994) **Trade and Sustainable Development**, Washington D.C, U.S.A, United Nations Environment Programme (UNEP).

SAMPSON, Gary P., (1999) **Trade, the Environment and the WTO: A Policy Agenda**, Washington D.C, Overseas Development Council, ODC Policy Paper.

THOMAS, Christopher ,Greg A. Tereposky,(1993) “The Evolving Relationship Between Trade and Environmental Regulation”, **Journal of World Trade**, Volume:27, August 1993.

WARD, Halina, (1999) **Science and Precaution in the Trading System**, Winnipeg, Canada, International Institution for Sustainable Development.

WILSON, Arlene, (1994) **GATT, Trade Liberalization, and the Environment: An Economic Analysis**, U.S.A, Congressional Research Service, Report No: 94-291 E, April 5, 1994.

WTO, **TBT Agreement’s Annex 1**, (1995),(Çevrimiçi) <http://www.wto.org>, 11 Mayıs 2000.